

271.222(497.11)-523.6"13/18"
271.222(497.11-9(093.2)

Оливера Думић, Београд
Небојша Ђокић, Београд

КРУШЕВАЧКЕ ЦРКВЕ ЗА ВРЕМЕ ОСМАНСКЕ ВЛАДАВИНЕ

Анстракт: У раду је дата судбина крушевачких цркава током османске владавине. Лазарица, која је саграђена највероватније 1377/8. године током османске владавине претворена је у магацин али не и у цамију. Лазарица је оновљена и служила је у периоду од 1806. до 1813. године. Друга слабо позната црква је вероватно срушена 1806. године од стране устаника јер се у њој налазио гроб са натписом Вук. Лазарицу је живописао Живко Павловић 1843. године.

Мало је људи у Србији који нису чули за цркву Лазарицу у Крушевцу. Са друге стране изненађује колико ми о тој цркви мало знамо – посебно о њеној историји. Овог пута ћемо покушати да дамо мали прилог историји ове цркве за време Османске владавине овим крајевима. Поред тога рећи ћемо нешто укратко и о једној другој крушевачкој цркви о којој је писани траг оставио само аустријски обавештајац Митесер у свом опису Крушевца из 1784. године.

Кључне речи: Крушевац, црква Лазарица, Живко Павловић, Михаило Валтровић, Наупара, Велућа, Дренча, Јасика

ЗИДАЊЕ ЛАЗАРИЦЕ

У науци није било много недоумице око датирања Лазарице. Као основни извор коришћено је познато место из Житија деспота Стефана Лазаревића Константина Филозофа из којег се закључује да се грађење Лазареве придворице непосредно везује са градовима на изградњи нових бедема тзв „великог“ крушевачког града. Том приликом је кнез Лазар изградио и цркву коју је посветио архиђакону Стефану у славу свог прворођеног сина Стефана. (Гласник СУД 42:262; Житије, 60) Исто се понавља и у познијем Шафариковом летопису (према Константиновом житију) (Споменик СКА 3:104) Сматрајући Лазарицу прототипом моравске архитектуре М. Васић је датира после 1370. године, усвајајући Јиречеково одређивање године Стефановог рођења. (Васић М., 1928:112) После утврђивања, релативно поуздане, године Стефановог рођења – 1377/8. године, *terminus post quem* који је Стричевић предложио за подизање Лазарице – јесен 1377. године, одржао се до данас. (Стричевић Ђ., 1956:117- 120, где је и сва старија литература о утврђивању године Стефановог рођења. (Динић М., 1964:243-246) Треба ипак напоменути да М. Пурковић заступа тезу да је Стефан рођен 1373/4. године. (Пурковић М., 1978:18) У својим првим радо-

вима Б. Вуловић, сагледавајући положај цркве у комплексу престонице и пратећи архитектонску концепцију облика и постепеног развитка појединих елемената од Раванице, преко њене припрате, до Лазарице, закључује да је Лазарица саграђена између 1385. и 1387. године. (Вуловић Б., 1966:37-38) Касније, почетак градње цркве врађа на 1377/8. годину, утврдивши да је најдаље до тог времена могло доћи до завршних градитељских радова у оквиру проширења Крушевца када је формиран простор великог града. (Вуловић Б., 1980:33-34) Вероватно најбољи познавалац архитектуре Лазарице В. Ристић, позивајући се на релативно сведене ди-мнезије грађевине, за подизање Лазареве придворице предложио је, као врло поуздан, временски оквир 1377/8 – 1380. годину. (Ристић В., 1989:34; Ристић В., 1996:39)

Један занимљив податак из времена османске владавине баца интересантну слику не само на цркву него и о самом нстанку Крушевца. Наиме, канун нама дефтеру из 1530 – 31. године наводи ... „баждарина споменутог касебе узима се на капији тврђаве и у њој“. (Војанић Д., 1974:37) Из овог навода је јасно да већ 1530. године крушевачка тврђава није имала примарно војну функцију али је за нашу тему још битније да је и 1530. године главно тржно место у Крушевцу било тврђави, скоро сигурно поред цркве. То нису увеле Османлије већ су наследиле још из времена српске средњовековне државе. Није спорно ни да су прве кануне наме за наше градове само прерађени законици за градове из времена деспотовине – највероватније из времена деспота Стефана Лазаревића. Дакле, готово је сигурно да се у време деспота трг у Крушевцу налазио унутар тврђаве око цркве св. Стефана. Немар разлога да сумњамо да се ту налазио и пре изградње Лазарице само што је улогу тршке цркве имала споменута старија мања црква која се налазила у непосредној близини. У ствари, комплекс који су чинили мали град са донжон кулом (готово сигурно саграђен око 1200. године) и црква на стотињак метара одатле представља готово идеални тржни комплекс из времена средњовековне Србије који је кнез Лазар око 1375. године само јаче утврдио изградњом великог града. Треба нагласити да је војни значај крушевачке тврђаве прилично скроман због врло неповољног тактичког положаја. Крушевачка тврђава није могла да представља озбиљнију препреку нападачу ако није била поседнута јачим снагама. Њен значај је пре свега био економски и политички јер се налазила на раскрсници више значајних путева. Њен несумњиви стратегијски значај који је произилазио због таквог положаја био је значајно умањен због, споменутог, врло лошег тактичког положаја. Из свега овог изнетог можемо са великом сигурношћу тврдити да је Крушевац у средњем веку најпре био трг са утврђењем, затим утврђени тврг и двор око кога се крајем XIV и почетком XV века развило значајно градско насеље али изван утврђеног периметра. У свим овим фазама велику улогу је имала црква као средиште

око кога се развио трг. (о Крушевцу пре кнеза Лазара, најновија сазнања видети у Мишић С., Ђокић Н., 2011:139 – 145)

О даљој судбини Лазарице током средњег века не знамо ништа. Не знамо ни да ли је била осликана или није. Ни какав је иконостас имала, премда највероватније камени. Премда данас преовлађује мишљење да Лазарица није била живописана нека запажања М. Валтровића с краја XIX века, а о којима ће бити више речи даље у тексту, ипак доводе у сумњу ово широко распрострањено мишљење. Поготово што је било довољно времена (око 50 година) од довршења изградње цркве до пада Крушевца под османску власт да се црква живописе. У осталом, тешко је замислити да би једна од главних придворних цркава Лазаревића остала без живописа током пола века.

КРУШЕВАЧКЕ ЦРКВЕ ПОД ОСМАНСКОМ ВЛАШЋУ

Интересантно је да Лазарица по паду Крушевца 1428. године није, готово сигурно, претворена у џамију. Један од разлога је и тај да се град вероватно предао без борбе. Могуће је да је у то време црква коришћена и као катедрална црква епископа чија је резиденција била у самом Крушевцу и да су Османлије због тога дозволили да се црква и даље користи за ту сврху. У сваком случају, као што смо навели, црква није претворена у џамију већ је у неком каснијем времену претворена у магацин. Ово се догодило или пред крај владавине Мехмеда II или за време владавине Селима I. У том периоду је већи број хришћанских богомоља по градовима одузет хришћанима и претворен било у џамије било у профане објекте типа магацина и сличног. За разлике од манастира који су релативно ретко били под директним ударом османских власти градске цркве су биле под непрекидним притиском не толико самих власти колико околног муслиманског становништва које је, бар кад је реч о смедеревском и крушевачком санџаку, углавном и живело у градовима а врло ретко по селима.

Успеси Русије Катарине Велике у источној политици изазвали су велику забринутост у Бечу. Заузета опасним борбама са Пруском, Аустрија није могла за читав четврт века да буде активна на Балкану, и сада је доживела да се Руси спусте на домак дунавске линије, да узму решавање Источнога питања у своје руке и да постану нека врста заштитника православног становништва Балкана. Када није могао да у источној политици иде против Русије, онда Јосифу II није остајало друго него да иде са њом, да не би, на крају, остао без икаква учешћа у добити. Вођен тим разлозима, Јосиф II је, одмах по неуспелом рату за Баварску, изменио своју дотадању политику и пришао Русији, са којом је год. 1781. склопио савез. Премда су почеле и раније, аустријске власти су најживљи рад на припремама за рат

започеле 1781. године. Озбиљан значај су придавали придобијању српског народа на своју страну, као и прикупљању обавештајних података по Србији. Многи виђенији Срби, нарочито из крајева близу Дунава и Саве, били су повезани са аустријским агентима међу којима су главни били капетани Михаљевић и Маховац и мајор Лидерскрон. (Павловић Д., 1910:8) Међу, многим аустријским обавештајцима који су тих година крстарили Србијом прошао је 1784. године Јозеф Паул Митесер Темнићем и том приликом током боравка у Јасици прикупио податке о Крушевцу. Митесер овако описује Крушевац: “У овом месту има 120 хришћанских и 150 турских кућа, једна још добро саграђена црква и једна веома велика озидана већ оронула црква која је била дворска црква Србина Лазара, па две озидане још постојеће и једна већ оронула мошеја; осим овог усред места, зидови порушене палате Лазара у чијем обиму још 7 подигнутих кућа. ...” (Пантелић Д., 1936:72)

Шта знамо о овој “још добро саграђеној цркви” која се у писаним изворима помиње само код Митесера. На њу се до сада осврнуо само Павле Васић у монографији “Уметничка топографија Крушевца”. (Васић П. 1990: 188-190) Међутим, готово све што је уважени професор написао о овој мистериозној цркви је нетачно. Најпре, не наводећи извор, он тврди да је та црква била саграђена на месту где се данас налази црква св. Ђорђа. Даље наводи, да се она налазила на том месту до 1838. године када је на њеном месту саграђена црква брвнара која је порушена када је почетком XX века саграђена данашња црква св. Ђорђа. На основу сачувана два детаљна пописа цркава у крушевачком крају из 1836. и 1837. године а које смо већ публиковали (Ђокић Н., 2005:266-274; Стевић М., Ђокић Н., 2005:278-279) не постоји ни једна друга црква у Крушевцу осим Лазарице. Постоје сумарни пописи и из 1841, 1851. и 1854. године и ни у њима се не јавља ни једна друга црква у Крушевцу. Врло детаљно смо прегледали архивску грађу Митрополије у Архиву Србије од 1836. до 1858. године (укључујући све Деловодне протоколе) и нигде се не јавља никакв траг другој цркви у Крушевцу. Значи да са великом сигурношћу можемо да тврдимо да приликом ослобођења Крушевца није било друге цркве осим Лазарице. Не стоји ни тврђење П. Васића да је прошло много времена док црква Лазарица није оспособљена за службу. Као што ћемо видети касније било је покушаја да се црква оспособи још последњих дана 1832. године али већ крајем пролећа 1833. године црква је била у функцији. Не знамо одакле подаци П. Васићу да црква ни 1838. године није била у функцији. Коначно не слажемо се ни са тврђењем П. Васића да је та друга црква била брвнара. Он то закључује на основу тога што је митесер за њу употребио термин *erbaut* а за Лазарицу *gemauertte*. Први термин значи саградити, подићи и није нам јасно зашто би то значило да је црква брвнара кад у немачком

језику постоји термин за цркве брвнаре Holzkirche који су употребљавали и аустријски обавештајци у Србији крајем XVIII века кад су спомињали цркве брвнаре. Зашто би овде био изузетак. Поготово што не стоји ни тврђење Васића да термин gemauertte значи да је црква Лазарица зидана каменом – баш напротив значи да је црква зидана опеком. Ми сматрамо да је Митесер хтео да каже да је та друга црква била сазидана само каменом или можда омалтерисана и окречена док се код Лазарице видео њен већ познати начин зидања каменом и опеком.

Кад је реч о тој другој слабо познатој цркви она се по предању налазила у кругу данашње касарне Цар Лазар а не у порти цркве Св. Ђорђа. Ту су пре тридесетак година и нађени темељи објекта који би могли да буду од цркве. Око темеља је ископано више гробова. С обзиром да су и темељи и гробови нађени у кругу касарне даљих археолошких истраживања није било. Што се гробова тиче званично је саопштено да је реч о жртвама које су Аустро – угари побили 1917. године што је очигледна бесмислица тако да се не би ни задржавали на том објашњењу. Само би напоменули да су, приликом разних грађевинских радова, гробови налажени и изван касарнског круга али наравно у непосредној близини. Средином XIX века забележено је једно сасвим друго интересантно предање. А то је да су ову цркву срушили српски устаници кад су ослободили Крушевац почетком 1806. године јер се у цркви налазио гроб на коме је био урезан натпис Вук. Устаници су мислили да је ту сахрањен Вук Бранковић па су до темеља срушили цркву и прекопали његов гроб. Да у овом предању има истине говори чињеница да Срби нису ни покушали да обнове ову цркву а после 1821. године би вероватно добили дозволу од надлежног Шашит паше. Поготово што се црква налазила на тадашњој далекој периферији вароши без обзира дали се налазила код данашњег цркве Св. Ђорђа или у кругу касарне. Ни после ослобођења 1832. тј 1833. године нема никаквог покушаја да се ова црква обнови – као да су Срби то место сматрали уклетим. Међутим, могућност да се црква Лазарица оспособи за службу јануара 1790. године само за неколико дана као и поново 1833. године говори да је ипак у близини постојала нека црква из које су 1790. године узете утвари а да су 1833. године искоришћене утвари сачуване из те цркве. То је све што за сада можемо да кажемо о овој цркви.

Кад је реч о Лазарици у време Првог српског устанка основно је питање кад је и у ком обиму она обнављана – пре, у време и непосредно по устанку. О овом је већ раније писао ал ми ћемо се задржати само оном шта је навео П. Васић који је једини покушао озбиљније да датира живопис на чије је трагове наишао Петар Поповић при реконструкцији Лазарице. Он најпре као време кад је Лазарица могла да буде обновљена наводи периоде 1650. до 1690. године и од 1717. до 1739. године. Ми овде не би ни коме-

нтарисали његове наводе јер то што он наводи се односи на Смедеревски санџак и српске земље под аустријском управом. Што се тиче Крушевца још најповољније време је могло да буде од 1690. до 1717. године кад је наступио први период либеризације у издавању дозвола за обнову цркава и манастира. Међутим, пошто се црква налазила унутар тврђаве тешко је да су Срби могли да добију дозволу за обнову Лазарице без обзира што је тврђава у то време била демилитаризована и без војне посаде. С друге стране морамо се сложити са њим да није било времена да се црква обнавља приликом ослобађања 1737. или 1790. године. (Васић П., 1990:189) Интересантно је да је Васић уопште не спомиње ослобођење Крушевца 1689. године а управо тада је овај град најдуже био слободан пре Првог српског устанка – тачно годину дана. Наиме, трупе маркгрофа Баденског су ослободиле Крушевац почетком септембра 1689. године (по старом календару) док су српски устаници негде у исто време сами ослободили тврђаве Маглич и Козник. Када је кроз годину дана 29. августа/8. септембра 1690. године генерал Гвидо фон Штаремберг потписао капитулацију Ниша након неколико дана аустријске трупе су напустиле и Крушевац. (Веселиновић Р., 1972:119-120; Ђокић Н., 2008:49- 78) Као што видимо Крушевац је био слободан око годину дана и сасвим је сигурно да је Лазарица за то време била појшча. Чак су и неке мање поправке могле да буду обављене али је искључено да је у то време могао да буде рађен живопис на чије је остатке наишао Поповић приликом рестаурације Лазарице пре нешто више од једног века. Ми сматрамо да је црква тад променила и патрона (оригинални патрон је био Св. Стефан). Наиме, Крушевац је ослобођен око 1. септембра а пошто црква дуго времена није била у употреби да би се служило у њој било је неопходно поново извршити освећење. Најлогичније је било да се то уради 8. септембра на празник Рождества Пресвете Богородице а управо овом празнику је бар од Првог српског устанка посвећена црква Лазарица. Приликом прве службе јануара 1790. године неће се чекати на правилно поновно освећење али видећемо касније и зашто.

Крушевац је следећи пут ослобођен, највероватније, 29. јун/10. јула 1737. године када је у њега ушао обер капетан Станиша Марковић Млатишума са својом Српском милицијом. Падом Ниша у турске руке 5/16. октобра 1737. године била је запечаћена и судбина Крушевца из кога су се морали повући и пуковник Лентулус са својим одредом ћесароваца и обер капетан Станиша Марковић Млатишума са својом Српском милицијом и другим устаницима. (Костић М., 1930:213-214; Веселиновић Р., 1972:125-126) Јасно је да за ова три – четири месеца није могло бити никаквих озбиљнијих радова на цркви Лазарици осим чишћења цркве.

Трећи пут је Крушевац ослобођен 23. децембар 1789/3. јануара 1790. године након победе у боју бијеном испред самог града а у којем је

пуковник Михаљевић са својим јединицама потукао турски гарнизон. Сутрадан, 24. децембар 1789/4. јануара пуковник је свечано ушао у варош и у њој остао читав тај дан. По његовом наређењу је одмах очићена, колико се могло, задужбина кнеза Лазара Лазарица коју су Турци користили за коњску стају. У олтару је постављена часна трапеза, те је одслужена служба. (Аnonim, 1854:324; Милићевић М., 1876:754; Павловић Д., 1910:97-98 нап. 2; Веселиновић Р., 1972-130) Разлог за овакву журбу у оспособљавању цркве је лежао у томе што је та прва служба била на Бадњи дан. Ипак, по опису који даје Михаљевић у свом извештају изгледа да је ипак обављена нека врста малог освећења. Што се тиче радова на цркви пошто је Михаљевић морао до лета 1790. године да напусти Крушевац наравно да није било врмена за озбиљније радове на цркве а поготово не на изради живописа.

Из свега што смо навели можемо да закључимо да пре ослобођења Крушевца 1806. године није било могуће изводити веће радове на обнови цркве а поготово не радити живопис. Сматрамо да је до промене патрона цркве дошло приликом новог освећења цркве 8/18. септембра 1689. године на Рождество Пресвете Богородице.

Кад говоримо о обновама Лазарице споменимо једно предање које је почетком XX века забележио Петар Поповић у Крушевцу: “Пред први Карађорђев устанак некој баби у Крушевцу дође у сну један светац (Лазар) и нареди јој да оде у тврђаву и измоли од Турака да се црква мало очисти и покрије. Она то и учини и Турци допусте Крушевљанима да цркву дотерају. Она је тада покривена великим старинским ћерамидама од којих сам и ја налазио остатке, но служила није. Овако сам слушао пре двадесет година од старих људи у Крушевцу.” (Поповић П., 1928:229-230) Ма колико овај податак изгледао сумњив не треба га и одбацити без провере јер управо су пред Први српски устанак Турци дозволили радове на неколико цркава у околини Крушевца. Тако је 1803. године саграђена црква у Кожетину а 1804. или 1805. године је обнављана Наупара. (Поповић Љ., Ђокић Н., Стевић М., 2005:29-41; Ђокић Н., Стевић М., Думић О., 2006:95-112)

Први српски устанак

На основу раније донете одлуке, на смедеревској скупштини, да устаничке снаге продру на неослобођену територију и тако предухитре турску офанзиву, Карађорђе је наредио: Миленку Стојковићу да заузме Пореч и Кладово, Петру Добрњцу да дејствује долином Мораве ка Параћину и Ражњу а Станоју Главашу да заузме Крушевац и наступа у правцу Куршумлије. Радич Петровић је добио задатак да продре у долину Ибра и наступа ка Новом Пазару, а одреди Милана Обреновића према Вишеграду

и Новој Вароши. Јакову Ненадовићу је наређено да освоји Шабац, а према Босни да се држи дефанзиве. У почетку своје превентивне офанзиве, јануара и фебруара 1806. године, устаници су постигли знатне успехе. Станоје Главаш је ослободио Крушевац и очистио истоимени округ од Турака. Петар Добрњац је освојио Параћин, Ражањ и Алексинац, а трупе Османа Пазван – оглуа (3.000 јаничара на коњима) потукао на Цивцибари, северно од Соко – бање и нанео им велике губитке. Мало је недостајало па да и сам Пазван – оглу буде заробљен. Миленко Стојковић је ноћним препадом 25/26. јануара 1806. године заузео Пореч и продужио дејства ка Неготину и Кладову, које ипак није успео да заузме. Једино су турске снаге (око 3.000 бораца) одбациле одред Радича Петровића са Дежеве, код Новог Пазара. (Скоко С., 1983:335; Стевић М., 2007:93-102)

Тако се Крушевац нашао у ослобођеној Србији и остаће слободан током седам и по година (са мањим прекидима). Ово је први период по коначном паду под Турке 1455. године да је црква Лазарица могла да буде озбиљније обновљена и готово је сигурно да је тада на њој и рађено. То је време када су обновљене цркве у Орашју (Јовановић И., 2010:201-206) и Својнову, (Ђокић Н., 2011:329-344) манастир Велућа и још неки други црквени храмови у околини Крушевца па нема разлога да сумњамо да је обновљена и Лазарица.

Морамо признати да су наша сазнања о црквеном животу у крушевачком крају од Велике сеобе 1690. године до ослобођења Крушевца у зиму 1832/33. године више него скромна. Тешко да би сви познати писани извори из тог период попунили и једну страну текста ако искључимо пар писама из времена књаза Милоша а која се односе на манастир Св. Роман. Нема ни трагова осталих у уметничким делима. П. Васић напомиње да је вероватно, по њему, негде пред Први српски устанак у крушевачком крају радио један зограф, прилично сигуран у свом послу, представник стила који наглашава графички хијератизам и чија рука одаје сигурног мајстора. Он је ставио два циклуса икона – један у манастиру Св. Роман а други у цркви Успења Богородице у Варварину. (Васић П., 1990-190) Ако упоредимо са другим деловима Карађорђево Србије рад на изградњи и обнови цркава је више него скроман. Немамо податке о ни једној ново саграђеној цркви (црква у Кожетину је саграђена пре ослобођења Жупе) и само три обновљене цркве (Лазарица, Својново, Орашје¹) што је заиста зачуђујуће мало. Пред устанак поред споменуте цркве у Кожетину и (вероватно) Наупаре, постојала је већ раније спомињана црква у Крушевцу, црква у Великој Врбници, манастир Орашје и Св. Петка у Трњану. Наравно ту је и манастир Св. Роман. Додуше постоје индиције да је постојала и црква у Ја-

¹ Орашје је током устанка поново обновљено.

сици а да је и Дренча била појушча до 1809. године. Кад је реч о Јасици познато је да је гроб сестрића грофа Орурка био поред самог олтара са спољне стране старе цркве за коју не постоје поуздани подаци када је саграђена. Гроб је премештен при изградњи данашње јасичке цркве. Тешко је претпоставити да су градитељи цркве, ако је она саграђена на почетку владавине књаза Милоша (1824. године сигурно постоји), баш нишанили где ће градити цркву тако да гроб буде до олтара. Пре ће бити да је црква постојала 1810. године па да је руски официр сахрањен поред олтара. Што се тиче Дренче интересантно је да село Дренча и суседна села нису припали Кожетинској цркви када је она саграђена 1803. године. Ми не знамо којој су цркви су припадала та села до 1809. године ал тад су припојена удаљеној Велући а не оближњем Кожетину. По предању забележеном средином XIX века они су све до Првог српског устанка припадали цркви у Дренчи (која је у то време била мирска црква) док је је Велућа коришћена као Дренчина капела. Приликом једног напада Турака 1809. године Дренча, која је већ била у врло рушевном стању, је дефинитивно страдала. Због тога је обновљена Велућа која је била у релативно добром стању и парохије које су биле при Дренчи су припојене Велући.

Вратимо се Лазарици. Као што смо већ навели Лазарица је могла у ово време да буде живописана јер је било довољно времена. Међутим, једна од ретких ствари са којом се можемо сложити са П. Васићем кад је позна историја цркве Лазарице то је да је њу осликао Живко Павловић а видећемо касније и тачно кад јер постоје трагови о томе. Са друге стране Лазарица је сасвим сигурно добила иконостас. Из пописа из 1836. године јасно се види да црква има иконостас (2 престоње и 13 малих икона, 3 завесе на дверима – види даље). Да је реч о новом иконостасу израђеном у периоду од 1833. до 1836. године не би Живко Павловић већ 1844. године радио нови иконостас. Поред тога споменути период од 1833. до 1836. године је добро покривен у архивској грађи и ту нема трага о некој изради новог иконостаса. Тешко је претпоставити и да је било могуће негде тек тако набавити стари иконостас. Реч је о старом иконостасу Лазарице само је спорно да ли је тај иконостас стајао у цркви од 1813. до 1833. године или је 1813. године скинут па 1833. године враћен. Пошто је овај иконостас замењен већ 1844. године а у попису из 1836. године се не наводи да су иконе у лошем стању² пре ће бити да је реч о старим иконама које су највероватније 1806. године узете из порушене цркве у касарнском кругу и постављене у Лазарици.

² У овом попису из 1836. године увек се наводи ако су иконе у лошем стању.

Значајно је напоменути да је Лазарица 1812. године добила звоно изливано у београдској тополивници а које је цркви лично поклонио Карађорђе. На звону је био урезан следећи текст: “Сему звону бистъ титоринъ господаръ Георгіе Петровичъ верховный вождь народа сербскаго. За церковь града Крушевца церкви храма Рождества пресвѣта Богородици слито въ Белградъ 1812 године. Сему звону быст руководѣлецъ Иоанъ Ерделанъ”. (Стошић А., 1971:19)

Ослобођење од Турака

На крају ћемо укратко дати податке о оспособљавању цркве Лазарице за службу и о њеним првим реконструкцијама по ослобођењу пошто о овоме код П. Васића има много погрешних података.

Одмах по уласку устаника у Крушевац крајем новембра 1832. Године (по старом календару) покушало се са оспособљавањем цркве Лазарице за службу. О овоме је Милета Радојковић обавестио писмом књаза Милоша 14. јануара 1833. године. Због интересантних података који се дају у њему дајемо цело писмо у савременој транскрипцији: (АС - КК XVII – 40)

“Вашој светлости, милостивиј господару!

По вашој заповести дошао јесам у Крушевац и нађем капетана Илију и капетана Веселина из Пепељевца гди беју сабрали неколико људи да цркву отворе, које у тој буни и ја сам дођем и зауставим да не отварају цркву, но измеђ њи пошљу једног човека да упитају шта ће бег рећи. Бег говори, аир то бити не може. Ако оћете цркву да отворите, а ја да јашем ата, па да идем, ал бар чекајте докле рамазан испостим, после ја сам ћу идем и с нама се лепо прилично поздрави и једнак ми се поче тужити: шта је то кнеже Милета, јесмо ли рекли да више нема буне а сада оћеду цркву да отварају, куда ћу ону цебану. Не подноси да ју у мој конак метнем, јербо, сами знате како је она ствар и не може друго бити. Ако цркву отворе, ваља ми једнако јаати ата па ићи, а ја сам зауставио док од ваше светлости заповести примим.

У Крушевцу

Остаје ваш покорни

служитељ

14. јануариј 1833. године

Милета Радојковић”

Међутим, када су после пар недеља ипак преузели цркву Срби су утврдили да су пред ослобођење Турци у Лазарици држали пексимит а не барут. Цркву су брзо колико – толико довели у ред а да би се у цркви мого обављати богослужење књаз Милош је писмом од 20. маја 1833. године обећао суду нахије крушевачке да ће им бити послан један архимандрит да

цркву освети. Међутим, пошто нико није долазио суд нахије крушевачке је 19. јуна 1833. године замолио Суд народа српског да се омогући да се хитно освети црква и на основу ове молбе Крушевљана суд је 21. јуна 1833. године замолио књаза да им хитно пошаље једног свештеника да освети цркву. Коначно је то по одобрењу београдског митрополита, по свему судећи, повећење обавио архимандрит Сава Петровић из манастира Свети Роман. (АС – КК – XXXV – 559) Током 1834. године набављена су и послата три звона за Крушевац - прво од 273 ½ фунте, друго од 169 фунте и треће од 113 фунте. За сва три звона је укупно плаћено 2110 гроша и 5 паре (укупна маса звона 555 1/2 фунте). (Петровић М., 1899:617)

Прве детаљније податке о цркви Лазарици имамо из 1836. године. (АС - ДС - II Бф1Но30/836) Из пописа обављеног те године сазнајемо следеће о цркви Лазарици. Храм цркве је Рождество Богородице. Црква је лежала “на обрежку, после кога се даљне равница простире, а лежи готово на крај Крушевца. Порта и место око цркве доста пространо”. О томе ко је и када саградио цркву комисија је записала следеће “ по казивању у време Србски владатељи ил’ од Кнеза лазара ил’ од сина његовог Стефана, а управо се незна од кад ни од кога.” О самој цркви је речено “Од камена са циглом мешано, а у стању је худом јер је сва излупљена а с некиј се места и обурвала.” Напоменимо да се и по једном, нешто каснијем, званичном извештају из фебруара 1837. године црква Лазарица налазила у лошем стању. (АС КК – XIV – 1443)

Од црквених утвара Лазарица је те 1836. године имала један путир, један дискус, 3 звездице сребрне и калајне, једна кашичица, једно копље, један воздух од штофа и један од цица, 2 дарка од цица и 2 од штофа, један крст седефа, 4 чирака, 6 кандила, 2 кадилнице, 4 покрива на часној трпези и 3 на проскомидији, 3 завесе на дверима, један антимиш, 2 престононе иконе и 13 малих икона, један барјак од “ђезије”, један полијелеј, 2 камена чирака пред престолом чирака, маказе, 2 налоњнице, 3 послужавника и једно мало звонце. Од одејанија црквеног црква је имала један епитрахил, један стихар, један појас, једну наруквицу и један фелон с окрутом од штофа, и поред тога још један епитрахил, 2 стихара, пафте сребрне, један појас, 2 наруквице, један фелон и 4 ђачка стихара. Црква је имала и књиге и то један Тестамент, једно Евангелије, један Апостол, 2 Осмогласника, један Служевник, један Псалтир и 2 Часловца. Црква је поседовала три звона. Од готовог новца је имала 2084 гроша и 20 пара а на облигацији 9755 гроша. Лазарица није поседовала покретно имање а од 3 куће под ћерамидом од којих је једна била на два ката са 6 соба а од преостале две једна је имала на доњем кату две собе а друга једну собу. Поред тога постојале су и 4 куће под сламом од које су две биле са по две собе а две са по једном собом.

Из те 1836. године имамо и први детаљни списак свештеника у Ср-

бији па тако и у Крушевцу. У то време Крушевац је имао три свештеника. Николаја Поповића кога је још 13. јула 1792. године рукоположио у Нишу епископ Макарије. Милована Протића је 24. марта 1824. године рукоположио епископ Венедикт у Лесковцу. Павла Тодоровића је 28. марта 1829. године, такође у Лесковцу, рукоположио епископ Јосиф. Интересантно је да је у то време окружни протопресвитер био Милоје Живковић из Љубеша. (АС - ДС - РНо 196/837)

Конечно да пар речи кажемо о већ неколико пута спомињаном живопису у цркви Лазарици. Као што смо већ навели о томе је много писано нарочито о томе да ли је Лазарица била живописана у средњем веку али и о сачуваним остацима. Интересантно је да многобројни учесници ових расправа обично прескачу један битан извештај Михаила Валтровића из 1888. године.

Мих. Валтровић је од 26. јула до 11. августа 1888. године пратио др Белу Цобора професора археологије на пештанском свеучилишту у путу по Србији (Раваница, Манасија, Љубостиња, Жича, Студеница, Наупаре, Лазарица, Ниш и неке старине у његовој околини, Пирот и најзад Софија). О овом путу је оставио кратке али занимљиве белешке у Старинару нарочито о Лазарици. Лазарица, у то време није имала своју ризницу као ни Жича ни Наупара. По подацима до којих је тад дошао Валтровић крушевачка црква је оправљена и већим делом поново живописана 1843. Године док су се те 1888. године остаци старог живописа видели само у кубету. По њима је Валтровић судио да је сликар Лазарице био више занатлија него вештак. То исто је тврдио и за сликара Раванице и Љубостиње у којим се црквама живопис такође само у одломцима сачувао. По њему, бољи је живопис у Манасији, где га је такође 1888. године мало преостало. (Валтровић М., 1888:87, 93 и 109) Пре него што прокоментаришемо ове Валтровићеве податке споменимо, да је по неким другим званичним подацима крушевачка црква храм Рождество Пресвете Богородице обновљена 1858. године. (Нишка епархија, 1899:66)

Валтровић тврди да су се остаци старог средњовековног живописа те 1888. године видели у кубету. Чак их упоређује са живописима Раванице, Љубостиње и Манасије. Валтровић је врло угледан и поуздан аутор тако да ово његово тврђење треба врло озбиљно узети у обзир при даљим расправама о томе да ли је црква била живописан или не у средњем веку. Што се тиче његовог податка да је црква обновљана и живописана 1843. Године то се одлично уклапа са познатим чињеницама да је Живко Павловић довршио иконостас у истој цркви 1844. године. (Васић П., 1990: 190) Поготово што би и по неком нормалном редоследу ишло – обнова цркве, живопис па иконостас.

Крушевац је у време ослобођења 1806. године имао две цркве – Ла-

Лазарицу и другу која се налазила у данашњем кругу касарне Цара Лазара. По предању ову другу цркву су разрушили српски устаници јер се у њој налазила гробница са натписом Вук а они су мислили да је реч о Вуку Бранковићу. Иконостас и остале утвари из те цркве су пренете у Лазарицу која пре тога није била у функцији премда постоји могућност да је обновљена 1804. године. Током периода од 1806. до 1813. године црква је вероватно донекле обновљена а добила је и звоно, изливано у београдској Тополивници, које јој је даривао сам Карађорђе. Премда је било покушаја да се црква оспособи за службу одмах по ослобођењу последњих дана 1832. године, црква је сређена тек у пролеће 1833. године а освештана почетком лета 1833. године.

По запажањима Михаила Валтровића Лазарица је вероватно била живописана још у средњем веку јер је он 1888. године открио остатке старог живописа у поткуполном делу. Нови живопис је урадио Живко Павловић 1843. године, непосредно пре него што је 1844. године довршио иконостас у истој цркви.

НЕОБЈАВЉЕНА АРХИВСКА ГРАЂА

Архив Србије

АС – ДС – II Бф1Но30/836, Цркви налазећих се у Окружју Крушевачком и описаније сваке цркве понаособ у целости њеном состојанију

АС – ДС – РНо 196/837, Списак свештенства монашког и мирског реда у целој Србији године 1836

АС – КК – XIV – 1443, Списак свију црква налазећих се у Окружју крушевачком високо – војне Моравско – подринске команде, од 8. фебруара 1837. године

АС – КК – XVII – 40, Писмо Милете Радојковића књазу Милошу о отварању цркве Лазарице од 14. јануара 1833. године

АС – КК – XXXV – 559, Молба Суда народа србског књазу Милошу, од 21. јуна 1833. године да, пошаље једног архимандрита да освети цркву и постави антими

Објављена грађа

Гласник СУД 42: Константин Филозоф и његов живот Стефана Лазаревића деспота српског. По двјема српско – словенским рукописима издао В. Јагић, *Гласник СУД 42*, Београд 1875, 223 – 327

- Житије: Константин Филозоф, *Живот деспота Стефана Лазаревића*, Старе српске биографије XV и XVII века, Београд 1936.
- Петровић М., 1899: Мита Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842. књ. III*, Београд, 18
- Споменик СКА 3: Шафариков летопис, *Споменик СКА 3*, Београд 1890.

ЛИТЕРАТУРА

1. Anonim, 1854: *Die freiwillige Theilnahme der Serben und Kroaten an den vier letzten österreichisch – türkischen Kriegen*, Wien 1854.
2. Војанић Д., 1974: Д. Војанић, *Турски закони и законски прописи из XV и XVI века за смедеревску, крушевачку и видинску област*, Београд 1974.
3. Валтровић М., 1888: М. Валтровић, *Белешке с пута*, Старинар 3/1888, Београд, 1888.
4. Васић М., 1928: М. М. Васић, Жича и Лазарица. Студије из српске уметности средњег века, Београд 1928.
5. Васић П., 1990: П. Васић, Уметност у Крушевцу, у: *Уметничка топографија Крушевца*, Нови Сад – Крушевац 1990.
6. Веселиновић Р., 1972: Рајко Веселиновић, Крушевац и Крушевљани у аустро – турским ратовима XVII и XVIII века, у: *Крушевац кроз векове*, Крушевац 1972.
7. Вуловић Б., 1966: Б. Вуловић, Раваница – њено место и улога у сакралној архитектури Поморавља, *Саопштења VII*, Београд 1966.
8. Вуловић Б., 1980: Б. Вуловић, *Лазарица – Црква св. Стефана у Крушевцу*, Београд 1980.
9. Ђокић Н., 2005: Н. Ђокић, Попис цркава и манастира у окружју крушевачком 1836. године, *Расински анали бр. 3* (за 2005), Историјски архив – Крушевац, Крушевац, 2005.
10. Ђокић Н., Стевић М., Думић О., 2006: Небојша Ђокић, Миломир Стевић, Оливера Думић, Кратки прилози за историју цркава у Жупи и околини у XIX веку, *Расински анали бр. 4*, (за 2006), Крушевац, 2006.
11. Ђокић Н., 2008: Небојша Ђокић, Ратне операције у јужној и старој Србији и Македонији 1689 – 1690. године, *Лесковачки зборник XLVIII*, Лесковац 2008.
12. Ђокић Н., 2011: Небојша Ђокић, Прилог познавања историје две средњовековне цркве посвећене Светом Николи у Својнову и Браљини, у: *Капија Поморавља*, Варварин 2011.
13. Јовановић М., 2010: Иван Јовановић, Село и манастир Орашје код Варварина, у: *Историја Поморавља и два века од Варваринске битке*, Крушевац 2010.

14. Костић М., 1930: Мита Костић, Устанака Срба и Арбанаса у Старој Србији против Турака 1737 – 1739 и сеоба у Угарску, *Гласник Скопског научног друштва књига VII – VIII*, Скопље 1930.
15. Милићевић М., 1876: М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876.
16. Мишић С., Ђокић Н., 2011: С. Мишић, Н. Ђокић, Капија Поморавља у историјској и војно стратегијској географији, у: *Капија Поморавља*, Варварин 2011, 109 – 152
17. Нишка епархија, 1899: *Глас нишке епархије са Шематизмом нишке епархије за 1900. годину*, Ниш, 1899.
18. Павловић Д., 1910: Драг. М. Павловић, *Србија за време последњег Аустријско-турског рата (1788-1791)*, Београд, 1910.
19. Пантелић Д., 1936: Д. Пантелић, *Војно – географски описи Србије пред Кочину Крајину из 1783. и 1784.*, Споменик СКА 82, Београд 1936.
20. Поповић Љ., Ђокић Н., Стевић М., 2005: Љуба Поповић, Небојша Ђокић, Миломир Стевић, Прилог познавању историје манастира Наупаре до Првог светског рата, *Расински анали бр. 3* (за 2005), Историјски архив – Крушевац, Крушевац, 2005.
21. Поповић П., 1928: Петар Поповић, *Старинар св. 4*, Београд 1926/1927, Београд 1928.
22. Ристић В., 1989: В. Ристић, *Лазарица и Крушевачки град*, Београд 1989.
23. Ристић В., 1996: В. Ристић, Моравска архитектура, Крушевац 1996.
24. Скоко С., 1983: Саво Скоко, *Карађорђеви ратни и почетни операцијски планови*, у: Историјски значај српске револуције 1894. године, Београд 1983.
25. Стевић М., Ђокић Н., 2005: М. Стевић, Н. Ђокић, Попис цркава и манастира у окружју крушевачком 1837. године, *Расински анали бр. 3* (за 2005), Историјски архив – Крушевац, Крушевац, 2005.
26. Стевић М., 2007: Миломир Стевић, Ослобођење Крушевца, Ражња и Алексинца 1806. године, у *Делиград од устанка ка независности 1806 – 1876*, Београд 2007.
27. Стошић А., 1971: Адам Стошић, *Крушевац и околина*, *Културно – историјски споменици*, Крушевац 1971.
28. Стричевић Ђ., 1956: Ђ. Стричевић, Хронологија раних споменика Моравске школе, *Старинар н. с. V – VI/1954 – 1955*, Београд 1956.

Olivera Dumić
Nebojša Đokić
Summary

Krusevac has emerged as the market is probably around year 1200. Around this time he got his first church, which was located in the present ports, around the monument to Prince Lazar. As in the Middle Ages was the custom only market town developed around the church. Knez Lazar is close to the old church, probably 1377/8. the court's built a new church. Stefan known as Lazarica. It is not clear whether the old church was already demolished or later during the Ottoman rule. Ottomans Lazarica used as a warehouse but is not transformed into a mosque. Kruševac at the time of liberation in 1806 had two churches - Lazarica and the other was located in today's barracks Cara Lazara. According to tradition, this second church was destroyed by Serbian rebels because it contained a tomb with the inscription Vuk but they thought it was a Vuk Brankovic. The iconostasis and other trappings of the church were transferred to Lazarica, which had not previously been in operation although there is the possibility that renewed in 1804. During the period from 1806 to 1813 the church was probably slightly renovated and has got a bell, cast in Belgrade Foundry that she was giving himself Karađorđe. Although there were attempts to empower the church for the service immediately after the liberation of the last days of 1832, the church was arranged only in the spring of 1833 and consecrated in early summer 1833.

According to the observations of Mikhail Valtrovića Lazarica was probably painted in the Middle Ages because he was in 1888 discovered the remains of old murals in the dome part. New paintings he did Zivko Pavlovic 1843, just before the 1844 finished the iconostasis in the same church.